

Д.М. Душейко, викладач

Миколаївській національній університет ім. В.О. Сухомлинського

ІЄРАРХІЯ ТА РОЛЬ ФОРМАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглянуто зміст інституційного середовища національної економіки з урахуванням підходів різних шкіл неоінституційного напрямку до поняття інституту. Показано, що до складу інституційного середовища не включаються інститути-організації та інститути-ринки. Включення інститутів-контрактів залежить від трактовки їхнього змісту. Показано, що економічний інститут і правова норма мають спільне нормативне коріння – соціальну норму з механізмом контролю та примусом до її виконання. На підставі цього зроблено висновок, що формальні складові (економічні інститути) інституційного середовища проявляються в правовому аспекті як правові норми. Ієрархія формальних інститутів інституційного середовища відповідає ієрархії правових норм.

Ключові слова: *інститут, інституційне середовище, інститути-організації, інститути-ринки, інститути-правила, інститути-контракти, формальні інститути, ієрархія формальних інститутів.*

Постановка проблеми. Вивчаючи проблеми розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) в Україні, експерти та науковці одночасно приходять до наступних висновків:

а) МСП є системоутворюючим елементом сучасних розвинених економік: це передумова формування середнього класу, джерело політичної стабільності, головний національний виробник та осередок зайнятості.

б) в Україні існує тренд до формування та розвитку МСП, але головними причинами його недорозвиненості виступає держава, яка не здатна забезпечити умови для стійкого розвитку МСП.

Саме протиріччя між важливістю МСП для суспільства та нездатністю сучасної української держави до створення умов його розвитку примушує шукати нову теорію, методологію та практичні заходи подолання такого становища. Однією зі складових такого пошуку виступає концепція інституційного середовища, яка, виступаючи теоретико-

методологічним здобутком неоінституційної економіки, деталізує механізм економічної взаємодії між представниками бізнесу, держави та громадськості. У загальному вигляді інституційне середовище – сукупність основних економічних правил гри, які визначають поведінку економічних агентів й від якості яких у підсумку залежить їх ефективність.

Поняття інституційного середовища, як середовища в якому відбуваються трансакційні угоди між індивідуумами (згідно принципу методологічного індивідуалізму), розглядалося провідними вченими інституційного напрямку. Разом з тим загальний рівень трактування у фундаментальних інституційних дослідженнях не дозволяє використовувати інституційне середовище як чітку методику у конкретних економічних дослідженнях інституційного характеру, зокрема для вивчення інституційних трансформацій, які є суттю проведення інституційних реформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття інституційного середовища у загальному вигляді як середовища протікання трансакцій і укладення інституційних угод описано в роботах Д. Норта, О. Уільямсона, Дж. Окслі та ін, в Україні різними аспектами оцінки якості інституційного середовища займалися такі вчені як З.Г. Ватаманюк, М.С. Данько, О.В. Длугопольський, Ю.М. Коваленко, А.І. Крисоватий, Г.В. Омельчак, Р.Ф. Пустовіт, Ю.Б. Росецька, О.Г. Шпикуляк, Н.В. Юргель та ін.

Концепцію інституційного середовища розвивають у своїх працях такі російські вчені як О.О. Аузан, Л.А. Валітова, Р.І. Гаріпов, О.В. Горшков, М.В. Кондратов, К.І. Нікітіна, Є.А. Панфілова, В.В. Сілін, Є.С. Сілова, В.Л. Тамбовцев та ін.

Практична оцінка якості національного інституційного середовища відбувається за допомогою розроблених методик індексних оцінок міжнародними організаціями при проведенні рейтингових компаративних порівнянь національних економічних систем, таких як Індекс глобальної конкурентоспроможності (ІГК), Легкість ведення бізнесу (Doing Business) та ін. Результати оцінки відображуються у щорічних звітах цих організацій, які публікуються на їхніх офіційних сайтах.

Формулювання цілей статті. Цілями статті є уточнення змісту, складових, ієрархії формальної частини інституційного середовища національної економіки.

Виклад основного матеріалу досліджень. Розглядаючи історичний аспект явища, зазначимо, що інституційне середовище стає центром уваги нової інституційної теорії наприкінці ХХ ст. в якості «правил гри», які відділяються від економічних агентів та організацій й стають ендогенним

елементом соціально-економічної системи [1, с. 21]. Це означало початок вивчення кількісних і якісних характеристик середовища, в якому укладаються інституційні угоди, пошук шляхів підвищення його якості, осмислення ролі інституційного середовища у досягненні економічних результатів соціальних систем різного рівня та складу.

При уточненні змісту інституційного середовища необхідно, насамперед, уточнити зміст його системоутворюючого поняття – інституту, яке, навіть відділене від старо-інституційної трактовки, різниться залежно від школи нового інституціоналізму, автора, контексту. Аналіз джерел з інституціоналізму, зокрема систематизація поняття О.С. Скоробогатова [2, с. 18], дозволяє виділити наступні змістовні типи інститутів й правомірність включення певного їх виду до складу інституційного середовища (рис. 1).

Інституційне влаштування (за О. Уільямсоном)			
Інститут як будь-який механізм координації і стимулювання			
Інститути-контракти	Інститути-правила	Організації	Ринок як інститут
Будь-який неринковий механізм координації і стимулювання			
Інституційне середовище			

Рис. 1. Види інститутів та склад інституційного середовища

Джерело: узагальнено автором на основі [2].

До основних типів інститутів (виділено сірим кольором на рис. 1) відносяться контракти, правила, організації та ринок як окремий вид інституту. У найзагальнішому значенні поняття «інститут» охоплює увесь цей спектр, оскільки усі наведені поняття виступають механізмами координації, стимулювання (основні функції інституту) економічної взаємодії індивідуумів. Залежно від поглядів автора, цілей дослідження, з поняття інституту виключається ринок, як специфічний інститут, та організації (інституції). Після таких виключень залишаються базисні, «чисті» інститути – інститути-правила та інститути-контракти, які в деяких дослідженнях не розділяються.

Саме питання про включення до складу інституційного середовища інститутів-контрактів є найбільш неоднозначним. Правила і контракти

виділяються тому, що в різних інституційних напрямках правила і контракти виступають як автономні області досліджень, хоча за класифікацією Д. Нортона контракти є різновидом правил [2, с. 18-19]. Розбіжності між інститутами-правилами і інститутами-контрактами мають принципове значення для класифікації шкіл неоінституційного напрямку. Розгляд інститутів-правил є предметом вивчення таких шкіл як *нова економічна історія, теорія прав власності, конституційна економіка, теорія суспільного вибору*. При цьому інститути-контракти вивчають *теорія контрактів* (теорія агентських відносин, економічна теорія організації), *теорія трансакційних витрат, теорія структур управління трансакціями, теорія вимірювання рентабельності трансакцій* [2, с. 21].

В даному дослідженні інститути-контракти і інститути-правила не розділяються, контрактні відносини розглядаються в рамках правил їх укладення та виконання. Тобто інституційне середовище національної економіки формується інститутами-правилами, різновидом яких є інститути-контракти.

Зауважимо, що хоча ми виключили організації як інститути з системи національного інституційного середовища, вони самі виступають «оболонками», які містять ієрархізовану систему інститутів-правил і інститутів-контрактів які формують внутрішнє інституційне середовище організацій. Саме тому іноді теорію контрактів називають *економічною теорією організації*, в якій будь яка організація розглядається як складна мережа явних та неявних контрактів. Вивчення внутрішньо-організаційного інституційного середовища є предметом окремих досліджень.

Для уточнення змісту інституційного середовища розглянемо модель, яку експерти Світового Банку використовують як основу для своїх досліджень (рис. 2).

Підкреслюючи координаційну функцію інститутів й відносячи до них організації, розробники моделі розташували інститути (у т. ч. організації) та соціальний капітал у системі координат «легко змінювати – важко змінювати» та «традиційні – сучасні». В даній моделі інститути-організації відділено від інститутів-правил, а також показано ієрархію формальних та неформальних інститутів – чим нижчий рівень ієрархії, тим легше змінювати. Зауважимо, що більш логічним з позиції побудови ієрархії було б розташувати більш важкі до змін інститути зверху. Цю модель можна розглядати як уточнюючу до раніше наведеного підходу, згідно з яким до складу інституційного середовища відносяться лише інститути-правила (контракти – різновид правил).

Визначення інституту на основі соціальної норми (правила) приводить до розгляду його в контексті правової норми, яка має аналогічний зміст і побудову. Норма права – це «різновид соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою» [5, с. 228].

Спільне соціально-нормативне коріння змісту інституту і правової норми дає можливість стверджувати, розглядаючи їхнє співвідношення, що **формальні інститути представлені правовими нормами, закріпленими у законодавстві**. Таким чином, ієрархія формальних інститутів-правил інституційного середовища представлена ієрархією правових норм.

Вивчаючи ієрархію інституційного середовища, слід вказати на два основних підходи, якими вона описується – ієрархія інститутів за Д. Нортом та модель рівнів аналізу О. Уільямсона (трьохрівнева схема «індивідуум – інституційні угоди – інституційне середовище»). На рис. 4 представлено співвідношення цих моделей з ієрархією інститутів та відповідною ієрархією правових норм.

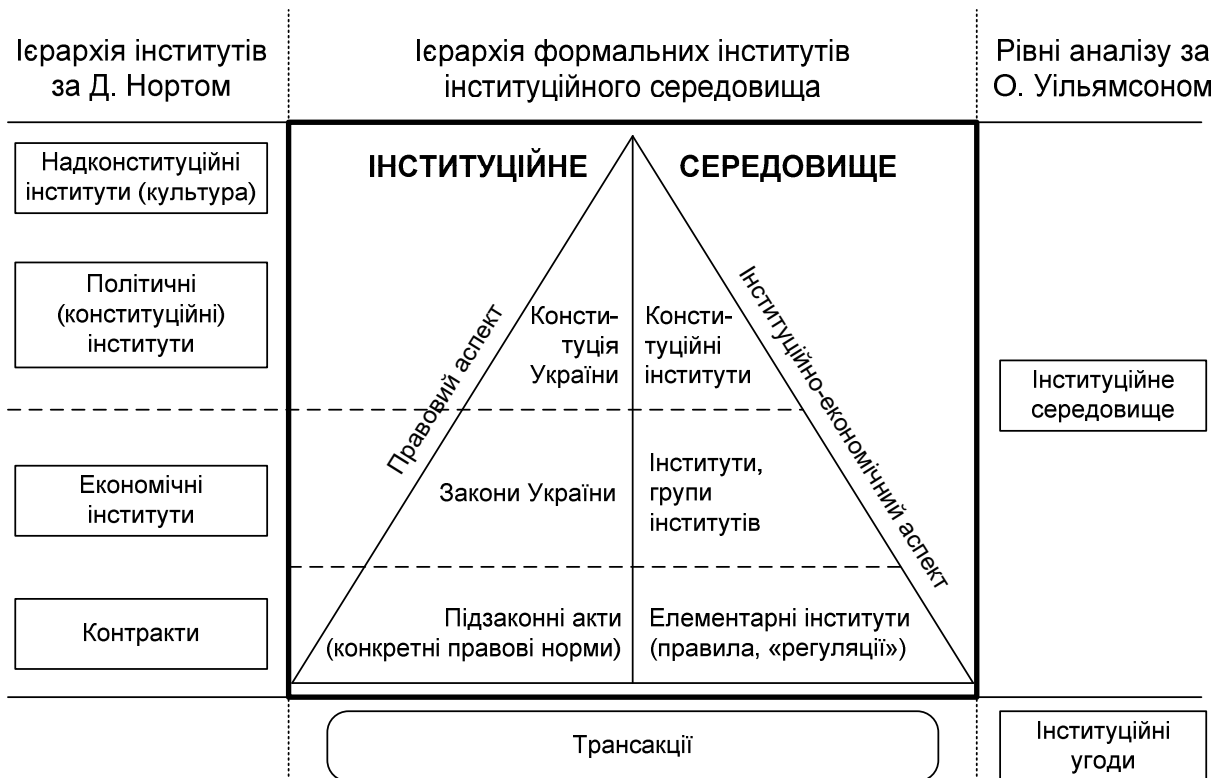

Рис. 4. Ієрархія формальних складових інституційного середовища та її відповідність моделям Д. Норта та О. Уільямсона

Джерело: розроблено автором.

Інституційне середовище у своїй формальній частині представлено ієрархією інститутів, яка у правовому аспекті відповідає загальноприйнятій ієрархії правових норм – від найбільш загальних (норми Конституції), через правові норми середнього рівня, які закріплені в законах України, до найбільш конкретних правових норм, які закріплені в підзаконних актах відомчого, регіонального значення.

В інституційно-економічному аспекті ці норми виглядають відповідно як інститути найвищого рівня – конституційні інститути, інститути та групи інститутів середнього рівня (їх також можна трактувати як проміжні інститути), елементарні інститути, правила, або т. з. «регуляції» (майже жаргонізм для сучасних практиків регуляторної політики). Така трьохрівнева ієрархія інституційного середовища майже відповідає ієрархічній моделі інститутів Д. Норта, щаблі якої автор описує наступним чином: «Політичні правила у найширшому вигляді визначають ієрархічну структуру суспільства, його фундаментальну структуру прийняття рішень й найбільш важливі характеристики контролю за політичними процедурами. Економічні правила встановлюють права власності, тобто пучок прав власності з використання і отримання доходів від власності й обмеження доступу інших осіб до майна або ресурсу. Контракти містять умови конкретної угоди з обміну» [6, с. 68]. Також автор виділяє найвищий щабель в ієрархії – надконституційні інститути, які відносять до проявів культури. При цьому розгляд ієрархії неформальних інститутів займає окреме місце в теорії та практиці інституційних досліджень.

Окремо зауважимо, що на даній схемі контракти виступають частиною інституційного середовища, найнижчою його ланкою, хоча за змістом контракт за Д. Нортом дуже схожий на інституційну угоду за О. Уільямсоном. При тому що останній виносить контракти (інституційні угоди за його термінологією) за межі інституційного середовища, розглядаючи останнє як рамочні умови укладення інституційних угод для індивідів (на схемі не відображені).

Ієрархія за О. Уільямсоном представлена загальним інституційним середовищем, яке автор описує як «правила гри, які визначають контекст, в якому відбувається економічна діяльність. Базові політичні, соціальні і правові норми утворюють основу виробництва, обміну і розподілу» [7, с. 688]. Нижчий рівень формують власне інституційні угоди.

Такі позиції видатних авторів залишають поле для дискусій і подальшого прояснення нюансів, й в цілому свідчать про те, що інституційна економіка як наука знаходиться ще на етапі формування спільної системи понять, термінів та методик, тобто на початковому етапі свого розвитку.

Враховуючи вищенаведені аспекти, ми розглядаємо інституційне середовище як набір правил, використовуючи які індивідууми укладають інституційні угоди, контракти, проявом практичної реалізації яких виступають трансакції, які розташовані на схемі під ієрархією формальних інститутів-правил.

Важливим методологічним здобутком наведеної ієрархії інституційного середовища виступає відповідність правового і інституційно-економічного аспекту такої ієрархії. Наведена відповідність дає можливість конкретизувати предмет вивчення, зосередившись саме на вивченні правових норм, ототожнивши їх з інститутами відповідного рівня. Правові норми набагато легше розпізнаються й ідентифікуються, ніж неформальні інститути-правила, оскільки закріплені відповідними текстовими формулюваннями у вигляді статей відповідних законодавчих актів. Правові норми, які регулюють економічні відносини, за фактом і є здебільшого формальними економічними інститутами.

Більшість дослідників феномену інституційного середовища відзначають його двоїстий характер, що проявляється в наявності формальних і неформальних інститутів. Звідси виникає інституційна дихотомія, сутність якої проявляється у відтворенні невідповідності у динаміці, змісті та механізмах забезпечення формальних та неформальних правил, тобто постійна невідповідність між формальним та неформальними інститутами. Глибока інституційна дихотомія є причиною інституційної нерівноваги й більш глибокої інституційної кризи [8, с. 203]. Головною відмінністю між формальними та неформальними інститутами є гарант їхнього виконання – для неформальних таким гарантом виступає будь-який член суспільства, для формальних гарантом виступає особа, яка спеціалізується на функції примусу до виконання інститутів-правил, як правило цією особою виступає представник держави [4, с. 24].

Висновки. Аналіз підходів різних шкіл неоінституціонального напрямку показує, що до складу інституційного середовища слід включати інститути-правила та інститути-контракти, виключивши з нього інститути-організації та інститути ринки. При цьому залишаються дискусійними питання про роль інститутів контрактів, які деякі дослідники розглядають

як різновид правил, а для деяких напрямків неоінституціоналізму вони виступають системоутворюючим елементом (теорія контрактів). Також відкритим залишається питання про тотожність між контрактом та інституційною угодою.

Ієрархія інститутів-правил, які входять до складу інституційного середовища, базується на принципі легкості зміни інститутів – чим вищими є витрати на зміну інституту, тим вище місце в ієрархії він займає.

Інститути-правила поділяються на формальні та неформальні. Дихотомія між ними й постійні зміни призводять до виникнення нерівноваги, яка у крайніх позиціях призводить до інституційної кризи. Одним з індикаторів сучасної інституційної кризи в Україні є обсяг тіньової економіки, який на початок 2015 р. становив бл. 40 % від офіційного ВВП.

Ієрархія формальних інститутів відповідає ієрархії правових норм, оскільки й інститут й правова норма мають спільне коріння – соціальне правило, норма із механізмом контролю та примусом до виконання. Ототожнення формальної ієрархії інституційного середовища з відповідною ієрархією правових норм дає можливість спрощення ідентифікації та вивчення інституційного середовища.

Одним з подальших напрямів дослідження формальних складових інституційного середовища є уточнення ролі регуляторної політики у трансформації інституційного середовища. В контексті інституційного середовища державна економічна політика розглядається як політика впливу на економічні результати шляхом зміни формальної (нормативно правової) сторони інституційного середовища, приведення її у відповідність до запитів суспільства на зміни та кращих світових стандартів. Економічна політика, зокрема регуляторна, має подолати глибоку інституційну кризу в національному інституційному середовищі України.

Бібліографічний список: 1. Нуреев Р.М. Теория общественного выбора: курс лекций / Р.М. Нуреев // М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ. – 2005. – 531 с. 2. Скоробогатов А.С. Институциональная экономика. Курс лекций. – СПб филиал ГУ-ВШЭ, 2006. – 160 с. 3. Sustainable Development in a Dynamic World. Transforming Institutions, Growth, and Quality of Life / World Development Report 2003 / A copublication of the World Bank and Oxford University Press, 2003, 250 p. 4. Аузан А.А. Институциональная экономика: Новая институциональная экономическая теория. – М.: Инфа-М, 2005. –

333 с. 5. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с. 6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с. 7. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – 702 с. 8. Шаститко А.Е. Институциональная среда хозяйствования в России: основные характеристики / А.Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1998. – № 4. – С. 201-206.

Д.М. Душейко. Иерархия и роль формальных компонентов институциональной среды. В статье рассмотрено содержание институциональной среды национальной экономики с учетом подходов различных школ неинституционального направления к понятию института. Показано, что в состав институциональной среды не включаются институты-организации и институты-рынки. Включение институтов-контрактов зависит от трактовки их содержания. Показано, что экономический институт и правовая норма имеют общие нормативные корни – социальную норму с механизмом ее контроля и принуждением к исполнению. На основе этого сделан вывод, что формальные составляющие (экономические институты) институциональной среды проявляются в правовом аспекте как правовые нормы. Иерархия формальных институтов институциональной среды соответствует иерархии правовых норм.

Ключевые слова: институт, институциональная среда, институты-организации, институты-рынки, институты-правила, институты-контракты, формальные институты, иерархия формальных институтов.

D.M. Dusheyko. Hierarchy and role of formal institutional environment components.

The subject of research is the content and the components of the institutional environment of the national economy, the formal hierarchy of its components. *The goal* is to clarify the interpretation of the institutional environment based approaches of different schools of modern neo-institutionalism. *Research methods* are abstract logical method, analysis and

synthesis. The article deals with the content of the institutional environment of the national economy based approaches of different schools of neo-institutionalism towards the concept of the institute. It is shown that in the institutional environment does not include institutions-organizations and institutions-markets. Inclusion institutes-contracts depends on the interpretation of their meaning. Make a comparison of approaches to the content hierarchy and institutional environment models D. North and O. Williamson. The analysis model of social norms and rules of the World Bank, which can be considered part of the institutional environment model. It is shown that economic institute and regulations have common roots normative - norm of social control and coercion mechanisms for its implementation. Based on this conclusion. that formal components (economic institutions) institutional environment appear in the legal aspect as law. The hierarchy of formal institutions institutional environment meets the hierarchy of legal norms. Lowest component of the formal institutional framework, which is the easiest to change, advocates specific legal provision. Intermediate represented by legal norms, which are incorporated in the laws and codes, of the highest level - constitutional norms. Consideration formal hierarchy of components of the institutional environment is important in the development and implementation of economic policy in particular regulatory. The article deal with the dual nature of the institutional environment, which is due to the presence in its structure of formal and informal rules. Institutional dichotomy - the discrepancy between the formal and informal institutions, institutional crisis - a profound imbalance between formal and informal institutions. Economic policy has to overcome the current institutional crisis in Ukraine, bringing into compliance the formal and informal components of institutional environment.

Keywords: institute, institutional environment, institutions-organizations, institutions-markets, institutions-rules, institutions-contracts, formal institutions, the hierarchy of formal institutions.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2016 р.